

Liturgia és zene a szakrális térben

Kerekasztal-beszélgetés, Szeged, 2003. III. 15.

Gondolatok a kerekasztal-beszélgetés elé (Dobszay László)

A következő oldalak csak gondolatmeneteket kínálnak, bizonyos igényeket fogalmaznak meg, s felteszik a kérdést: mit szól ehhez egy mai építész? Menyiben, milyen módon tartja helyesnek és építészeti megvalósíthatónak?

Az előterjesztésben elsősorban az 1500 előtt kialakult nyugati és keleti egyházak tapasztalatai jelennek meg. A protestáns egyházakkal más előadások foglalkoznak; számolni kell még az azok közti különbségekkel, sőt az egyes egyházakon belüli jelentős eltérésekkel is (pl. skandináv-német lutheranizmus; svájci és skót kálvinizmus, anglikánok, kiségyházak).

1. Ha a mai templomépítészetéről úgy érezzük, válaszáton (vagy éppen váltságban?) van, hogy nincs megközelítően egységes koncepciója sem, hogy bizonyos tétovaságot mutat, akkor ez nem az építész hibája, hanem a „megrendelőé”. Az egyházak váltak bizonytalanná: a templommal (sőt az istentisztelettel, végső soron magával a vallással) kapcsolatos elveikben, tanításukban, elvárásaikban. Ennek ellenére az építész épületével „mellé állhat” bizonyos „felfogásnak”, s így maga is alakítólag hathat az eseményekre.

2. A kérdéshez két (egymástól nem független) kiindulópontból közeledhetünk: spirituális és funkcionális megfontolásokkal.

a) A templomnak lehet gondolati, filozófiai, érzelmi, hangulati jelentést adni, mely az építészeti formák összességében jelenik meg. Ilyen „jelentés”-igény lehet: közösségi jelleg, hierarchikus jelleg, transzcendens irányultság, misztika, stb. A jelentés és forma megfeleltetése persze bonyolult és sok tekintetben bizonytalan, szubjektív.

b) Ennél megfoghatóbb és építészeti is ellenőrizhetőbb a funkcionális igény: mi történik a templomban, milyen cselekményeknek, térbeli folyamatoknak, elrendeződéseknek kell helyet adni? Ezek az események, illetve helyek hogyan ízulnek egymáshoz? Építészeti ez elsősorban az alaprajzban jelenik meg, ez tűnik a legjobb, mert legkonkrétabb adottságnak. Az alaprajzra figyelmet javallja az is, hogy az a stílusokat összekötő tényező; kevésbé függ az építészeti koroktól, hosszabb időre érvényes normákat tükrözhet. Ahogy a mai építészet készen áll arra, hogy a kórház, iskola, vásárcsarnok, bérház, művelődési ház stb. eltérő funkcióit korszerű építészeti megfogalmazásban elégítse ki, úgy eltérő liturgikus-funkcionális elvárásoknak eleget tud tenni anélkül, hogy ehhez historizáló formavilágot kellene alkalmaznia.

3. A barokk kortól kezdve — a történeti változások ellenére — a katolikus templomot egy kora újkori liturgikus ideál határozza meg: a hívőközösség jelenlétében (vagy anélkül) végzett magánszertartás. A pap a szentélyben két

ministráns segédletével misézik, a hívők a padokban imádkozva követik az eseményt. A látszat ellenére ez a képlet nem változott meg alapvetően a XX. században sem, még akkor sem, ha a hívők az oltár megfordítása után látják a cselekményt és szavukkal, énekükkel részt vesznek abban.

Ennek a privát-mise koncepciónak felel meg az oltár–padsor építészeti kettősség (noha manapság a korábbi oltár-funkció térben kissé széttagolódik oltár–ambó–papiszék csoportra). A teológiai-liturgiai megfontolások alapján az oltár tere a közelmúltban „közelebb került” a hajóhoz. Gyakorlatilag azt mondhatnánk, a templom egyterűvé vált, s az így kialakuló csarnok-térnek mintegy berendezése tárgyává lett az oltár–ambó–papiszék. Így jutunk el a gyülesterem-alaprajzhoz, amelyen belül a papnak annyira kell kiemelt helyet adni, mint egy gyűlés elnökének.

4. Az Egyház 1500 éves tradíciója azonban nem ez volt, hanem a nagyliturgia, melynek helyreállítását igényelte a liturgikus eszmélkedés és a hivatalos Egyház is. Azonban ha nem az írott szavakat, hanem a többségi gyakorlatot nézzük, a II. Vatikánum utáni fejlemények e tekintetben nem teljesítették a liturgikus reformmozgalmak ígéretét: nem a nagyliturgia eszméjéhez tértek vissza, hanem csak a kisliturgiát „hozták közelebb” a gyülekezethez. A nagyliturgia csak helyel-közzel valósult meg, s a templomépítészetben mint kihívás nem jelenült meg.

5. A nagyliturgia az építészet számára úgy jelenik meg, mint egy tagolt és viszonylag nagyterű épület igénye. (A „nagyterűt” itt nem feltétlenül jelent „nagymeretűt”, hanem a méretekhez képest elegendő teret adót.)

6. *Tagolt* elsősorban a liturgia belső szerkezete. A misén belül jól láthatóan elkülönülnek (és egymáshoz kapcsolódnak) az esemény-típusok: az Isten felé forduló imádság, áldozatbemutatás, a hívek felé forduló (a keletieknél: a hívőkhöz „kijövő”) felolvasás, áldoztatás; azután különféle vonulások, a tömjénezés, a fények behozatala, a felajánlási körmenet vagy az adományok összegyűjtése, a keleti egyház kis- és nagybemenete, stb.

A liturgia tagoltságát növeli az, hogy egy fejlett liturgikus életben a misén kívüli szertartások jelentősége is megnövekszik: a különféle szentelések és áldások, a zsoltosma-kórus (hajdan az oltár előtti térben, jól berendezve), az oltárhoz nem feltétlenül kapcsolódó ájtatosságok, a szentek tiszteletét szolgáló celebrációk (mellékoltárok, képek, szobrok körüli terek), belső körmenetek, stb. A legkülső „tér” a magánájtatosságé, a nyugodt imádságé, melynek helye lehet egy olyan, nagysága ellenére bensőséges tér, mely mégis képes a magánimádságot hozzákapcsolni a liturgia világhoz; másutt olyan elkülönített tér, mely elvonulási lehetőséget ad, de mégis érzékelteti a nagy templomhoz (vagyis a nagy gyülekezethez) való tartozást.

7. Érvényes a tagoltság a szereplők tekintetében is. A liturgiát nem a pap és gyülekezet kettőse végzi, hanem a tagolt Testet ábrázoló tagolt liturgikus testület.

A celebránszon kívül ide tartoznak közvetlen és elvileg felszentelt segédkezői (szerpapok, alszerpapok), az önmagán belül is tagolt asszisztencia (akolitusok, turiferek, lektorok, ceremoniárius, faszcikuláriusok).

Más módon, de szintén az asszisztenciához tartozik az egyházzenei testülete (vagyis a „kórus”, a szó eredeti értelmében), ezen belül: a korátorok (előénekesek, énekvezetők), a szkóla (liturgikus kiskórus), a polifon nagykórus, esetleg a hangszeresek; továbbá a kórusral együttműködő orgona. Távollabbról ide sorolandó a nem éneket, hanem cselekményt kísérő, önálló orgonajáték ellátója.

Maga a gyülekezet is tagolt, mert magában foglalja a liturgiában intenzíven résztvevőket, a valamely okból többé-kevésbé passzív résztvevőket, a liturgiát „kívülről” követők csoportját (betegek, gyermekesek; vö. hajdani oratóriumok), s végül a csupán „betérőket” is magában foglalja.

Egy fejlett liturgikus életben még ehhez kapcsolódó további szereplőkkel is számolni kell: ilyenek az osztiáriusok (akik például az anglikánoknál kiválóan segítik és irányítják a templomtérben a hívők mozgását, részvételét), a templomépületnek, egyes berendezési elemeknek gondozói, stb.

Számításba kell venni a gyakorlati, méltányossági vagy szimbolikus okból elkülönített résztvevőket (pl. a templomhoz tartozó szerzetesnők, a templom belső személyi állománya, az oltáregyesület tagjai, az egyházközségi tanács tisztviselői).

Újabb tagoltság válik láthatóvá a zsolozsmában: itt az olvasók, kiemelt részek recitálói, énekesei, intonálói belül maradnak ugyan a kóruson (szellemi és fizikai értelemben), mégis egy rövid időre abból kiválva egyéni szerepet játszanak (ennek régi színhelye volt a régi kórusok közepén álló nagypult). Külön helyük van a közösség vezetőinek, akik nem feltétlenül azonosak a celebráció vezetőjével, az officiánssal (ezt mutatják a régi kórusok apáti, priori székei).

8. Mindezekkel összhangban a nagyliturgia tere: tagolt tér. Egymáshoz íződ, de a funkcionális és hierarchikus kapcsolatokat figyelembe véve egymástól megkülönböztetett építészeti terek láncolata. Jó példáit látjuk a középkori katedrálisokban (főoltár, diadalív-oltár, „szentélyrekesztő”, oltár-mögötti tér, illetve kápolnakoszorú, elkerített kórus több, különböző funkciójú kapuval, többféle szószerk, mellékolatók saját terükkel, keresztelőkápolna/kút, processziós helyek, széles vonulási utak, mellékterek és térré formálódó, liturgikus funkcióra is alkalmas előcsarnokok, stb.).

9. A nagyliturgia viszonylag (az épület nagyságához képest) nagyvonalú, spaciózus teret kíván az alaprajzon is, vertikálisan is. A mai templomok fő nyomora: a beszorultság (és az azzal összefüggő mütyür-berendezés). Éppen csak annyi teret adnak, amennyi minimálisan szükségesnek látszik. Nem számolnak azzal sem, hogy egy adott távolságot annál kisebbnek, szűkösebbnek észlelünk, minél messzebb megyünk tőle. A papot igyekeznek „hívó-közelségre hozni”, azzal, hogy alig emelik föl a szentély, oltár, ambó magasságát, ezzel eldugják a hívó tekintete elől. A modern templomok többsége vagy nem enged

elég teret az oltár körül, vagy éppenséggel benne hagyja az oltárt a templomtérben. Mindkettő funkcionális (és jelentésbeli) zavarhoz vezet. A liturgia funkcionalitása (például az asszisztencia mozgása, a különféle papi funkciók elkülönülése), de a mennyei liturgia felidézése is a (viszonylag) nagy teret kívánja. Az építészet története tanúsítja, hogy ezt a térérzetet kis alapterületű templomokban is meg lehet valósítani. A liturgia eszménye nem a szobavagy gyűlésterem-érzet! Képletesen szólva: az angyaloknak is kell fenntartott helyet adni!

10. Az énekesek természetes helye ezek szerint a szentély és a gyülekezeti hajó között van. Az énekesek nem egy véletlenszerűen elhelyezett széksort kívánnak és érdemelnek, hanem jól látható, kiemelt, állandó beépítésű „kórust”. Abban megfelelő helyet kap a vezető; hely van a kották, imakönyvek tárolására; megfelelő világításról gondoskodik (kottaolvasás!); a berendezés lehetővé teszi az énekes egyéni áhítatát (térdeplők); az elhelyezés szoros kapcsolatot létesít egyrészt kórus és oltár, másrészt kórus és gyülekezet között. (Problématisabb a zenekaros misék ügye, de ez néhány templom kivételszerű gondja.)

11. Az orgona elsődleges helye a kórus közelében van. Hagyományos lehetőségek: az énekesek karéjának egyik oldalán; elkülönülő énekes-terek esetében a kórus közepén; a középkorban valamely oszlopra, falra ragasztva, a mai angol katedrálisokban a „szentélyrekesztőn”. Kisebb templomokban ez elegendő is. Nagyobb templomokban, ahol önálló orgonajáték, orgonaájtatosság, a nagyobb igényű pre- és postludiumok barokk vagy romantikus-modern nagyorgonát kívánnak, szükség lehet egy második, erkély-orgona felállítására. (A kórusból vezérelt erkély-orgona a hang késése miatt nem eszményi megoldás.) Egy jó minőségű kisorgona a legtöbb templomban méltóbb és hasznosabb, mint egy rossz nagyorgona, vagy különösen egy nagyorgonát imitáló műanyaghangszer.

12. Együtt vagy egyfelé? A katolikus és keleti templomnak iránya van, melynek célpontja nem a pap és nem a közösség, hanem a mennyben lakozó Isten. Ezt fejezi ki a keletelés, valamint az, hogy mindenki (a pap és a gyülekezet) egyfelé néz, afelé, ahol liturgiailag és építészetileg is mintegy bejárás nyílik a mennybe. A templomszentelés introitusa szerint: „Mily rettenetes ez a hely, mert ez az Isten háza és kapuja a mennynek!” A templom katolikus teológusai a templomi közösséget zarándok-csapatnak írják le, mely a pap vezetésével a menny felé tart, s így természetesen az Isten felé fordul. Ezt az aspektust hangsúlyozta legutóbb Ratzinger bíboros, amikor az apszis felé fordulás jelentőségéről írt, s azt javasolja, hogy ahol az oltár megfordításával a pap és gyülekezet közös oltár-irányzéka megszűnik, legalább a kiemelt nagy kereszt töltőn be efféle szerepet.

Ugyanakkor úgy látszik, mintha a kórusban (stallumokban) egymás felé fordulva ülők egy másik ideált testesítettek volna meg. Mintha ez egy olyan spirituális értelmezésnek felelne meg, hogy a liturgia a közöttünk lakó, az Egyházban és imádkozókban jelenlévő, őket összekötő Istenre irányul, s erre tekintettel a templom elrendezése inkább a közösségi jelleget domborítja ki. Látszólag ide

kapcsolódik a centrális templomtér problematikája is. A padok a keleti templomokban a fal mellett, a tér közepe felé fordítva helyezkednek el.

Az ellentét látszólagos. Az Egyház egyszerre Anya, aki zarándokútján Isten felé tart, feléje vezeti gyermekeit; ugyanakkor Test, melynek feje Krisztus. A liturgia nem egyfunkciójú. is. Az Isten dicséretét éneklő közösség bezárulhat. De amikor pap az egyetlen szószólót, Krisztust megjelenítve az Isten felé forduló „hivatalos” imáját mondja, vagy amikor az áldozatot Isten elé viszi, akkor a gyülekezetnek mintegy fel kell mögéje sorakoznia. Ennek megfelelően a kórusban lévőök ültek ugyan (egymás felé fordulva) az ének alatt, de a papi imák és az eucharisztikus cselekmény közben felállva az oltár felé fordultak. A centrális terek egy része eredetileg baptisztérium; más centrális tereket a liturgikus használatban (vagy akár építészetiileg is) „irányított térré” alakították. Ha nem ez történt, akkor az építészeti középponti oltár fölött mintegy vertikális csoportot nyitott, elkülönített, transzcendens hatású, megközelíthetetlen szakrális térként kezelte, magasba emelte, cibóriummal, kupolával emelte ki).

13. A tagolt és spaciózus templom a funkció túl szimbolikus, spirituális-hangulati elemeket is hordoz. Az épület azt érzékelteti, hogy a hívó nem egy immanens közösségben foglal helyet; az ő élettéré nem ér véget ott, ahol barátai, szomszédjai ülnek, nem ér véget ott, ahol az ő földi problémái a határt kijelölik. Az egyetemes Egyház terében ül, a megváltás történelmi terében ül, s a teremtés terében ül. Az egyterű templom egy magába zárt, a térben és időben távlat nélküli pont. A többterű templom helyet ad a reális sejtelemnek. A hétköznapi valóság mögött további „terek”, valóság-rétegek rejlenek. Életünk, történelmünk, világunk is sokszorosan tagolt. Amit itt ma látok, az magában látszatvalóság, értelme csak a további „terek”, valóság-rétegek együttesében bontakozhat ki.

Így van ez a függőleges irányokkal is. A magunk földi valóságának tere 3–4 méteres magasságú, alig ér testmagasságunk fölé. A közösségi tér már többet kíván. A teremtés és megváltás terének pedig vannak szinte felmérhetetlenül magas rétegei. A klasszikus templom különféle megkülönböztetett magasságok kombinációja. A templom otthonossága nem a családi ebédlőasztal otthonossága, hanem az, hogy szabadon közlekedünk e terek között. Krisztus emberségében nem szűnt meg istensége, sem istensége nem nyelte el emberségét. Embersége nem ért véget halálával, hanem amazt felvitte a mennyekbe. Ez a menny nem zárult be, hanem Krisztus ott emberségével szüntelenül közbenjár értünk az Atyánál, s minket oda magával vitt. Mert „ami benne a földön látható volt, az mind átment a szentségekbe” (Nagy Szent Leó), vagyis a liturgiába. Ezért van „szabad közlekedése” a templomnak a földi és a mennyi tér között.

(A fenti téziseket a résztvevők előre kézhez kapták. Dobszay László a következő szavakkal nyitotta meg a kerekasztal-beszélgetést:)

A liturgikus reform és a templomépület kapcsolatára vonatkozó néhány vita-indító tézist a fentiekben próbáltam előadni. Az elmondottakat most kifejezeten a zenész szempontjaival egészítem ki, visszautalva a délelőtti előadásokra. „Hol a zenész helye?” — kérdezték többen is. Mai templomépítészetünk még mindig a barokk liturgiának modernizált változata, s ennek felel meg a zenész elhelyezésének képlete is: a nyugati erkélyen az orgona, körülötte próbálnak elhelyezkedni a kórus tagjai (talán ott rendetlenkednek, viccelnek, míg rájuk nem szól a karnagy, hogy: „Itt az ének ideje.” A zenésznek jó helyét egy kettős kapcsolattartásnak kellene meghatároznia. Ő bizonyos értelemben a liturgiát vezetőkhöz, más szempontból a gyülekezethez tartozik. Hol alkotható meg olyan —nem kényszeredett— hely az énekesek számára, amely (mint az angol templomokban láthatjuk) kiépült „kórus”, melyben az énekes érzi a helyét, le tudja tenni kottáit, kellő világítás van; egyszerűen méltó hely arra, hogy beleilleszkedjen a liturgiába, jól énekeljen, és hogy úgy mondjam, jól érezze magát. Az orgona elhelyezésének kérdését világosan exponálták a délelőtti előadások. Kérem, vegyék az elmondottakat kérdésnek, s tegyék meg észrevételeiket!

Tardy László: Szabad a barokk templommal kapcsolatban annyit kérdezni, hogy tényleg egyterűnek érezzük a barokk templomot? Vagy a kórus és a karzat, ahol a muzsikások vannak, nem számít olyan térrésznek, amely nagyon —hogy úgy mondjam— tagolttá teszi tulajdonképpen a templomot? Ez az egyik. A másik az orgonistákhoz szól: a barokk templomoknak hangsúlyozott építészeti-belsőépítészeti eleme az orgona, amely mintegy ellenpólusa-ellensúlyja a nagyon díszes főoltárnak.

Földváry Miklós István: Ezzel megadod a lehetőséget, hogy az egyik előadásra vissza is térjek, amelyben éppen a barokk terekről volt szó. Itt én azt írtam föl magamnak, hogy a barokk korszakban, amelyet tridentin korszaknak is nevezünk (bár a Tridentin Zsinat közvetlenül nem rendelkezett liturgikus kérdésekről, viszont hozzá kötődnek bizonyos további változtatások), mindenestre a barokk lelkiségben létrejött templommodell szerintem egyfelől párhuzamos módon reagál a protestáns modellre, amelyet szintén megismertünk, másfelől pedig ellentétes módon. A térképzése mindenképpen hajlik a centralitás felé annyiban, hogy lebontja a különböző rekesztöket vagy legalábbis rácsokra cseréli ki őket, igyekszik a hajót egy nagy csarnokká tenni. Ez talán reakció a protestáns prédikációs gyakorlatra, amely eredetileg nemcsak protestáns, hanem közös, középkori eredetű. De alkalmassá kellett —azt hiszem— tenni a katolikus templomokat arra, hogy egy nagyszabású prédikációs- és igeliturgiát be tudjanak fogadni. Ez volt az egyik összetevő, és ennyiben a két jelenség egybevág.

A másik összetevő viszont, hogy hangsúlyozni kellett vagy akarták az ellenreformációs elemet: tehát mindazt, amit a protestantizmus megtagadott, különös jelentőséggel kiemelni. Az egyik volt maga az áldozat, tehát az oltár újfajta kiemelése, és ami még fontosabb, a tabernákulum középpontba helye-

zése, hiszen a középkori templomokban látjuk, hogy a tabernákulum oldalt, az északi falon szokott lenni, és nem annyira hangsúlyos, hiszen maga az eucharisztia megünneplése, maga a szentmise az, ami az események középpontjába kerül: az őrzési hely kevésbé. Én ezt teológiaiag kicsit rosszabbnak tartom, de most nem a teológiáról beszélünk. Csakhogy mivel délelőtt éppen azt igyekeztem kiemelni, hogy a kereszténység nagy tette az oltár és a szentek szentje összevonása, e kettő újbóli hangsúlyozott megkülönböztetése, tehát a tabernákulum és az oltár külön-külön való kiemelése, csakis a reformációra való el-lenhatás eredményeképpen jöhetett létre, és hitelesebb a kettőnek az együtt tartása még a középkori modell szerint. Ez ma már —mivel nem épülnek oltár-tabernákulumok— nem olyan időszerű. Tehát ennyiben a barokk kiemeli a másikat, hajótól különböző térszakaszt.

Az oldalkápolnák ugyan korábban is léteztek, de abban a nagyon szigorú, hierarchikus rendben, ahogyan láttuk, hogy az alaprajzokon követik egymást, szintén ellenreformációs ihletésűek lehetnek, hiszen a szentek kultusza jelenik meg bennük építészeti formában.

Így az egyterűség olyan szempontból talán létrejött, hogy valóban: esztétikailag a tér fölfogását és az érzékelését tekintve egységesnek látjuk ezt a barokk templomtípust, és a kupolák hatása, esetenként a mellékhajók hiánya ezt tovább erősíti. Másfelől funkcionálisan ez ugyanúgy többterű, mint ahogyan többterű volt a középkori templom. Hiszen a kórus mindenütt megvan mint önálló funkcionális egység, és ez nagyon fontos, megvan a celebráló papság helye, illetve az oltártér, amelyeket egységesen nevezhetünk a szentélynek, és megvan a hajó, illetve megvan az összezsugorított előcsarnok. Ezeknek az összefolyása jóval későbbi fejlemény, igazából a közelmúlt eredménye. Tehát valójában nem egyterű a barokk templom, csak esztétikailag közelít jobban az egyterűséghez, mint középkori elődei.

Csanády Gábor: Mit mondott?

Fejérdy Gábor: Igen, szóval válaszul erre a felvetésre, egyrészt végig lehetett volna gondolni az egészet az oltárok felől, hogy a San Pietrónak a baldachin-oltára és attól kezdve a barokk oltároknak a különféle kialakításai, és az egészben tulajdonképpen az egységesülés: szerintem, ez az, ami fontos, tehát nem egy új spiritualitásnak a megtalálása, ami a középkor lelkiségét valahogy követi.

Tehát szerintem ez fontos, hogy egységes és rendszerint alá-fölrendelt terrek, látványok, berendezések, akcentusok sorozatával kell számolni.

Dobszay László: Elmondom, milyen értelemben neveztem én az utóbbi századok templomát (a legtöbb mait is) egyterűnek. Ha egy középkori templomra visszagondolunk, ott a kórusnak van ajtaja a hajó felé, a szentély felé, oldalt jobbról is, balról is, közepén egy pulpitus; mindezt használják: az ajtókon ki-be járnak, azután bizonyos szertartásokra az előcsarnokot jelölik ki, fontos szertartások

játszódnak le a hajóban, még a középkorban is. Ezek az ajtók és a többi térelem: használati tárgyak. Bizonyos szertartási elemeknél jobbra kell a kórusból kimenni, máskor balra; emerről jön be, amarra megy ki a sokféle szereplő. Ehhez képest ma a pap kinn áll és „mutatja” a híveknek a liturgiát; a hívek pedig vele szemben ülnek; így lett a templom „egyterű”, vagy ha a hajóra és a szentélyre gondolunk (amelyeket sokszor már el sem választanak), legfeljebb kététerű. A középkori templom —és amennyire tudom, az ókeresztény— egy ennél jóval differenciáltabb térlánc, mert egy differenciáltabb liturgiát tart szem előtt. Erre gondoltam.

Enyedi Pál: Elhangzott itt egy kérdés arra vonatkozólag is, hogy az orgona a barokk korban vajon miért olyan hangsúlyos a templom másik végén. Hogy miért került oda, az talán a délelőtt elhangzottakból kiviláglott: nem volt hely már arra a legtöbb templomban, hogy orgonát, zenekart, énekkart és egyéb zenészeket a kórusban elhelyezzenek, viszont az egész isteni udvartartásnak fontos része a barokk egyházzene, és ezt —ahogy elhangzott— a látványban is meg kell valahogyan jeleníteni. Ha ez elkerül a templomnak egy olyan részébe, amely egyébként a jelenlévők háta mögött van, de ugyanakkor fontos szereplője az egész liturgiának, akkor nyilvánvaló, hogy ezt a látványban még hangsúlyosabbá kell tenni, hogy megjelenjék azok számára, akik ebből valójában semmit nem látnak. Tehát ha magukat a zenészeket nem látják, akkor egy orgonát kell földíszíteni, körülötte látszatarchitektúrát kell festeni és egy teljes mennyei zenekart (angyalokat és egyebeket) kell odabiggyeszteni, és ez természetesen ugyanilyen díszítettséggel válaszol az oltárra.

Dávid István: Kiegészíteném ezt a részt egy —szerintem— fontos gondolattal, és egyben felelnék az oltár és az orgona egymással szembeni elhelyezésének kérdésére is. Azt hiszem, hogy a valódi, nagy, szép és mindnyájunk által megcsodált barokk orgonaideál az, ami megjelenik előttünk, mikor orgonáról beszélünk. Ennek a kialakulása azonban több lépcsőben történt, mivel az orgonának is több típusa létezett. Volt egy kisméretű pozitív orgona, volt egy regál és volt egy templomi nagyorgona. Ezek a XV. századig többnyire külön voltak. Ezután kezdték összeépíteni őket. Megteremtődött hát a lehetőség, hogy egy helyen, egy játszóasztalról, de különböző klaviatúrákról ezek a különböző típusú orgonák egyszerre is megszólaljanak. Legalább száz esztendő kellett viszont ahhoz, hogy ebben a típusban is az igazi nagy orgonák kifejlődjenek. Ezzel magyarázható a mai értelemben vett barokk orgonaideál kialakulása. Viszont a belső terek tudatos, tervezett és összehangolt feldíszítése —főleg a protestánsoktól visszafoglalt vagy visszakapott templomokban— szintén erre az időre tehető. Kézenfekvő hát, hogy számos esetben az orgona, szószék és főoltár egy hosszanti tengely mentén kialakuló szimmetriában szinte egy időben keletkezett, díszük és faragásaik alkotója is azonos.

Tardy László: Egy dolgot azért érdemes végiggondolni: hogy nemcsak az orgona kerül föl, hanem a kórus is, aminek egészen komoly spirituális oka van. Ugye, a középkor végéig kizárólag klerikusok vannak a kórusban, tehát amikor a „béma” megépül, akkor ott a papsághoz tartozó énekesek énekelnek. Ahogy a helyükre lépnek a világiak, a világiak már ott nem foglalhatnak annyira közel, a papság közvetlen környékén helyet, tehát valahol távolabb kerestek nekik helyet, viszont pontosan most, amikor a zsinat után erre már lehetőség van, aktuális ennek a kérdésnek a felvetése, hogy ma már nincs ez a tilalom, hogy nem lehetnek ott a világiak.

Becker Gábor: Egy pillanatra visszatérnék az egyik indító témához, a térforma, térrétegződés kérdéséhez. Ez nagyon izgalmas dolog. Megpróbáltuk azt mondani, hogy az alaprajzból indulunk ki, és azt is megbeszéltük, hogy az építésszek ezt utálják, hiszen térformákról van szó, de ha egy kicsit belegondolunk, hogy egy klasszikus, nagy barokk templom vagy egy átlagos gótikus templom és a városmajori modern templom (amely botránysosan modern templom volt a maga korában) térformája között alig van különbség. És ez azért érdekes, mert a városmajori templomot amikor építették, nem tudom, mennyire közismert, egyszerűen nem merték engedélyezni. Ez olyan templom, amelyet a Kúria, tehát maga a vatikáni egyházi hatóság engedélyezett, mert nem merték Esztergomban engedélyezni, azt mondták, hogy ez olyan botránysos dolog. Esztergom nem merte engedélyezni, és fölküldte a Vatikánba. Hozzá tartozik, hogy nem így nézett ki, mert közadakozásból beburkolták kővel, hogy ne nézzen ki olyan csúnyán. Egy vasbeton doboz volt, és az volt a beceneve, hogy „imacsarnok”.

De ha ettől eltekintek, mellékhajósor van a szélén, háromhajós, plusz a mellékoltársor, és akkor még rengeteg barokk rafinéria van benne: az például, hogy egy csodálatos lépcsősora van, amelyik fölvezet az oltárhoz. Azt már, gondolom, kevesebben tudják, hogy a padlója hatvan centimétert lejt az oltár felé. Ezt nagyon könnyű ellenőrizni: a sekrestyébe két lépcsőfokon lehet bejutni, a főbejáratnál pedig körülbelül heten, és ha az ember ezt leszámolja, akkor kijön. Szerencsém volt részt venni a fölújításában, úgyhogy én nem onnan tudom, annak ellenére, hogy éveken jártam oda, és nem vettem észre én sem, csak amikor mentem vissza áldozásból, kicsit úgy éreztem, hogy valami nagyon nyomja a lelkemet, és nem hittem, hogy (*derültség*) ennyire hívő vagyok, és megnéztem a metszetet, és kiderült, hogy kapaszkodni kell fölfele.

Ezt szinte csak bevezetésnek szántam, hiszen ezzel csak azt akartam bizonyítani, hogy a térforma több száz éven keresztül teljesen változatlan maradt akkor is, ha stílusváltozások közben zajlottak, tehát egy nagyon keményen modern épület is gyakorlatilag ugyanaz a, ha úgy tetszik, „tridentí” térforma maradt, mint a korábbiak voltak.

És itt egy kicsit ugranék, és azt mondom, hogy anélkül, hogy nagyon meghatároznám, úgy érzem, hogy a mai templomnak egyterűnek kell lennie, és

nagyon ne vessenek meg érte, de megpróbálom úgy mondani, hogy: de több-rétegűnek. Ez nem szójáték akar lenni, de úgy érzem, hogy valószínűleg olyan térnek kell lennie, hogy ha nekem az a szándékom, hogy az egészet át akarom tekinteni, akkor igenis áttekinthessem, ugyanakkor meglegyenek benne a hangsúlyok, a rétegek. Tehát ezzel nem azt mondom, hogy nincsenek térbővületei, azt kifejezetten nem mondom, hogy tengelyes legyen vagy centrális legyen, hanem azt próbálom vele mondani, hogy egy légtér, de többféle rétegződésű tér szerintem az, amire szükség van.

Csanády Gábor: A tengelyességet fontosnak tartom azzal együtt, hogy nem tartom a központos tér ellentétének. Az első fölvetett kérdés a keletelés volt, erről különben is szerettem volna beszélni, de a két dolog összefügg: Ratzinger bíboros az egyik legújabb könyvében hangsúlyozza, hogy a liturgiában, a szentmisében négy alkalommal vonulás van, és nem mindegy, hogy ez milyen irányban történik.

Egy régi templom, akkor is, ha az pogány templom volt, megpróbált ezer szállal a kozmoszhoz kötődni. Mennél több szállal: nem építhették akárhova a templomokat. Még zsinagógákra is létezett a második századtól olyan előírás, hogy a város legmagasabb pontjára kell építeni őket. Hogyha megnézzük, hogy Budán hol volt a zsinagóga, nem véletlen, hogy amennyire csak lehetett, igyekeztek minél magasabbra építeni, vagy nem véletlen az, hogy a jeruzsálemi Templom is a Sion-hegy legmagasabb pontjára épült. Ebből a középkor még nagyon sok mindent használt. Arra például, hogy a veleméri templomba mi minden be van építve, talán sokan emlékszünk. Ebből nem sok maradt meg. A keletelés az egyetlen olyan előírás, amelyet ma is fölteszünk kérdésként, hogy: „Keleteljünk vagy ne keleteljünk?” Van, amikor a szituáció megadja a választ, mert egy városi helyzetben egyáltalán nem mindig van arra lehetőség, hogy ez a kérdés komolyan fölmerüljön. Ugyanakkor érdemes azt is tudni, hogy az első különbség, amely ilyen szemmel látható és egyértelműen megállapítható a zsidó zsinagóga és a keresztények által használt tér között, az éppen a tájolásban fogható meg. A zsinagógát mindig Jeruzsálem felé tájolták, a keresztények pedig keletelnek, mert keletről várják a visszatérő Krisztust, és az első századokban ez a várakozás még nagyon aktív.

Földváry Miklós István: Kissé keresztbe is beszélünk, mert elhangoznak dolgok, amelyekre utólag kell reagálni. Mindenesetre szeretnék először is a hívek helyére visszatérni. A kórus érzésem szerint és némiképp tapasztalataim szerint nem kifejezetten a klerikusok helye, és a középkorban sem az lehetett. Az, hogy a kórusban klerikusok tartózkodtak, annak volt köszönhető, hogy ők értettek a liturgiához. Ők azért váltak külön, mert a középkori liturgia olyan gazdag és bonyolult rendszer volt, amelyet tudni kellett. Tudni kellett az énekeket, a szövegeket: ezt nem lett volna képes akárki elmondani. Mivel a klerikusok nagyrészt iskolázva voltak arra, hogy ezt elmondják, sőt, aki egyáltalán iskolázva

volt valamire, valószínűleg klerikusként működött, ők voltak a liturgia igazi aktív végzői, és más alig. Illetve egy egyetemi városban, központban, ahol diákok működtek, olyanok, akik képezték magukat, nyugodtan bekerülhettek ők is a kórusba, hiszen a kórus nem valamiféle elkülönített tér volt, mint a szentély, ahová csak fölszentelt személy léphet be, hanem ez volt a liturgia aktív és tudatos végzőinek a terepe.

Ez például látszik abban, hogy ha valaki most bizánci szertartásokban részt vesz, akkor látja, hogy a klíroszban vagy a pévnicában, tehát az éneklőszékben nem föltétlenül diakonusok tartózkodnak, bár nagyon sok esetben azok, hiszen ők értenek igazán a liturgiához, hanem a kántor és mindenki (civiliek is), akik akarnak és tudnak énekelni és szöveggel részt venni a liturgiában. Hangosan. Tehát ez lehet a kórus funkciója.

És a fő probléma éppen az, hogy a kórust nem tudjuk hová tenni manapság. Ez látszott már abban is, hogy Barsi Balázs atya előadásából, amely egyébként a keresztény templomnak ezt a keresztirányú rétegződését gyönyörűen és nagyon érzékletesen mutatta be, kimaradt a kórus mint funkció. Három funkcióra osztotta a templomot: előcsarnokra, hajóra és szentélyre. A fő problémánk, hogy hová tesszük a kórust. És ez azért különösen fontos itt, mert a kórus az a térszakasz, amely az egyházzene helye a templomban. Ez ilyen egyszerű. Ahogyan mondta egyébként Enyedi Pál is: előírászerűen a hívekhez tartoznak az énekesek, viszont nem mehetnek be a presbitériumba. Tehát valahol el kéne helyezkedniük a hívek előtt. De hogyha ott nincs hely, márpedig modernebb templomokban általában nincs hely, akkor hová kerül az egyházzene, hová mennek az énekesek? Valójában most, amikor többen aktívan részt vehetnének a szertartásokban, oda kellene ülnünk, és az lenne az egyik legfontosabb feladat, hogy a kórusnak megfelelő térszakaszt építsünk ki.

Dobszay László: Egyetértek azzal, hogy a kórus a templomépités egyik fő problémája. De elsősorban nem is zenei okból. Mi történik ma? A hívek padjait rányomják az oltárra, s hiába emeli ki például a városmajori templom az oltárt, mihelyt lejövök a lépcsőn, a padoknál találom magam. Nincs olyan hely, ahol bizonyos funkciók, amelyek nem szentélyi funkciók, de liturgikus funkciók, lejátszódhatnak. Ezt érzem én alapvető bajnak.

Tehát az egész egy magánliturgiára van ráállítva. A pap mint egy szószoki emelvényen áll az oltárnál (és ezt nem módosítja, hogy az oltártér most széttagolódott ambó–papiszék–oltár hármására, ez ugyanúgy egyetlen pontnak számít), és a liturgia (formailag) nem más, mint a pap párbeszéde a hívekkel. Márpedig ez ellenkezik az igazi liturgikus hagyománnyal. Erre mondom én azt, hogy a II. Vatikáni Zsinat előtti liturgikus megújulás azt ígérte, hogy visszatér a magánliturgiából a nagyliturgiához. De a nagyliturgia nem állt vissza. Ezért a mai templom ugyanúgy a magánliturgia színhelye, mint a korábbi, még akkor is, ha ezt közösségi liturgiának hívjuk.

Jellemző, hogy a mily sok templomban vannak a padsorok középen elhelyezve, vagy ha két szárnyban, akkor annyira közel egymáshoz, hogy nem használható a templom tere. A hajó itt csak arra való, hogy üljenek benne. Liturgiát nem lehet a templomban végezni, az kizárólag a szentélyben van. Azért döntő kérdés a kórus megépítése, mert az ugyanakkor egy bizonyos terességet, tagoltságot ad a templomnak, megnyitja a szentély és hajó közti utat, lehetőséget ad arra, hogy mozogjon a liturgia a templomtérben. Amire a mai templomok épülnek: egy lecövekelt liturgia.

Becker Gábor: Elnézést, de egy kicsit vissza szeretném dobni a labdát. Tényleg arról van szó, hogy... szóval, ha őszinte akarok lenni: amikor készültünk, mi egymás közt beszélgettünk erről, és hát lelkiismeretvizsgálat-szerűen megállapítottuk, hogy ez valahogy a mi munkánkból is kimaradt. Namost mentségünkre legyen mondván, hogy amikor az ember tervez öt-hat-hét, most nem tudom én, hány ilyen családi ház nagyságú, kis templomot, Tiszántúltra — nem tudom, mennyire ismert az a mondás, az egri egyházmegye papsága között jól ismert, hogy a Tiszántúlon nemhogy papnak, de még szentképnek lenni is hálátlan feladat—, (*derültség*) erre a környékre, akkor ez föl sem merül, hogy most mi a helyzet a kórusral meg a szkolával, meg ezekkel, szóval nem, itt ilyesméről van szó, hogy tizenkétezer forintunk van, és kéne építeni egy családi ház nagyságú templomot, szóval ez egy másik világ.

De azért volt szerencsénk, szóval van három plébániatemplomunk, ezek közül az egyik elég nagy. Hát a templomtér négyszáz négyzetméter, plusz szentégi kápolnák százhuszonvalahány, de máris többterű, s van egy száz négyzetméteres, hatalmas előcsarnok, ha úgy vesszük, akkor mindjárt magamat kontrázom, mert máris háromterű valamiről van szó, de nem ezt akartam mondani, hanem azt akartam mondani, hogy minden olyan dolog, ami az építészetben megjelenik, általában valamilyen gyakorlatnak a visszatükröződése.

Magyarul: nincsen meg az a liturgia, amire kellene építeni valamit. És nagyon jó, hogy a tanár úr ezt mondja, de én nem láttam még azt a cselekvéssort, amire én ezt megtervezhetném. Itt kivételt képez például Janka szkolája a Krisztinavárosban; jó volt látni a szkoláját, kék egyenruhájukban, de ez egy teljesen véletlen előkép, hogy láthattam őket. Véletlenül, mert akkor már nem abba a templomba jártam. De egyébként nincs, nincs ilyen előkép.

És ugyanez vonatkozik sajnós a papi részére a liturgiának. Elnézést, megint egy szubjektív dolog, és azért merek erről beszélni, mert tényleg sokáig csináltam: nagyon lelkes ministránsok voltunk, nem biztos, hogy ez belőlem fakadt, volt két idősebb ministránstársam, az egyikből később pap lett, a másik meg gondolta magát, majdnem pap lett, mindegy, a lényeg az, hogy ötvenvalahányan rendszeresen asszisztáltunk. Namost, ha kiáll harminc ebből az ötvenből, és rendesen be van öltözve és mindenki tudja, hogy mit kell csinálni, és mi még megtanultuk a latin szövegeket, tudtuk használni, tudtuk, mi az, hogy gremiále... Ki tudja, hogy mi az a gremiále? Igen? Köszönöm, egy ember tudta,

na, még kettő is van. Szóval Szabó Imre püspök úr szegény, kis híján a sírba vittük vele, mert a gremiále, az, ugye, egy nagy bársonykendő, amit a püspöknek a térdére borítanak fel, térdkendő egyébként, ami, felteszem, onnan adódik, hogy a hideg székesegyházakban a középkorban, vagy csúzos öreguraknak szükségük volt egy kis lábmelegítésre. A krisztinavárosi templom, ahol ő plébános volt, annak a búcsúja augusztus 6-án van, amikor jellemzően 32–36 fok szokott lenni, mi pedig tanultuk a liturgiát, rájöttünk, hogy van gremiále, egy gyereknek megint van egy újabb funkciója, előkerestünk egy gremiálét, mert az volt a szekrény mélyén, és rátettük a térdére, ő egy kicsit el, hogy mondjam, eltorzult az arca, (*derültség*) de csorgó arccal ezt is elviselte. Hozzáteszem, hogy akkor még hordta a kesztyűjét, tehát ez a II. Vatikáni Zsinat előtt volt, ő a kesztyűjét hordta, mert a püspöknek akkor hordani kellett a kesztyűjét, emlékszünk rá, hogy mikor húztuk le ezüsttálcára rakva: a felajánlás előtt. Tehát azért a liturgiát először művelni kéne, és azután lehet rá építészeti kereteket, hogy úgy mondjam, rendelni.

Holnapy Dénes Márton: Csak egy rövid közbevetést szeretnék mondani. Amiről mi beszélünk, az mindig a konstantini fordulat utántól van. És a konstantini fordulat után a Tridenti Zsinatnak a terei nem jelentenek olyan változást, mint a fordulat előtti terek, tehát, mondjuk, a magánházaknál végzett liturgia, mert hát az is liturgia. És tulajdonképpen azt kell gondolnunk, hogy a II. Vatikáni Zsinatig a konstantini fordulattól nem sok dolog történt. A tengelyre szervezett terek, azok vonulásra valók. Azokban nagyon nehéz megállni, és nagyon nehéz olyan csoportoknak helyet találni, amelyek állnak. Tehát —és ez, mondjuk, gyakorlat volt— a szkölák is vonulnak, az énekesek is vonulnak együtt a liturgiával, tehát egy statikus helyet nehéz ebben a környezetben találni.

Én nem vagyok biztos abban, hogy a II. Vatikáni Zsinat arra gondolt, hogy a konstantini fordulatig nyúljunk vissza. Hanem valószínűleg korábban kell visszanyúlni, és ez a nehézsége szerintem a jelenlegi templomtervezésnek, hogy melyik megbízó meddig mer és enged visszanyúlni és milyen gyökereket próbál föleleveníteni. És akkor itt van azután a tengelyre szervezett és a centrális terek problémája, amely szerintem alapvetően ebben gyökerezik. Szerintem mielőtt továbbmegy, mondjuk, a barokktól kezdett megfontolásunk, ezeket kéne alapvetően meggondolni, hogy tényleg a konstantini templom-e az első, amiről beszélünk kell.

Kruppa Gábor: Én ahhoz szólnék hozzá, amit Becker Gábor mondott az egyterűségről. Ebben valószínűleg tényleg igazsága van, hogy a templomnak az a jó, ha egyterű, de ennek talán más oka is van. Azzal, hogy a templomtér folyamatosan kitisztult a különböző korlátozó, rekesztő térrészekről, valójában alkalmassá vált többféle használati módra is. Ha egy templomot nemcsak egy konkrét használati módra tervezünk, akkor az alkalmas lehet, vagy könnyebben

tud alkalmazkodni a liturgikus változásokhoz, vagy akár többféle eseményhez, olyanhoz is, amikor vonulnak benne, olyanhoz, is amikor nem vonulnak benne.

De ahhoz, hogy ez megvalósulhasson, az kell, hogy egyfajta tértöbblet legyen. Csak akkor lehet ilyen tereket létrehozni, ha a feltétlenül szükségesnél több tér létrehozására van lehetőség. Nagyon ritkán engedheti meg magának mostanában egy egyházközség, hogy nagyobb templomot építsen, mint amire ténylegesen akkor szüksége van. Talán a régi templomok azért tűnnek most is alkalmasabbnak többféle dologra, mert van bennük valami pazarló luxus, amit nem nagyon használnak ki.

Mielőtt itt arról beszélnénk, hogy a padok hova vannak tolva (jó, ha a padokat esetleg lehet tologatni is, vagyis ha nem feltétlenül van rögzített helye a padoknak), még egy dolgot akartam mondani. Ellentétben azzal a régi rendszerrel, amikor tulajdonképpen tényleg csak kifejezetten építészeti eszközök, falak határolták a tereket, most sokkal finomabb eszközökkel alakítják az építészek a tereket, mint ahogyan tulajdonképpen egyébként sokkal finomabb eszközökkel alakítanak tereket a civil életben is. Elegendő, mondjuk, egy tér vagy egy hely kijelöléséhez akár csak egy más felületű padló vagy egy más színű falburkolat. Például nagyon fontos a középkori templomokhoz képest, hogy mesterséges fényekkel lehet a tereket kijelölni, amire korábban nem volt egyáltalán lehetőség. Kíváncsi lennék, hogy a zenével hogy lehet tereket határolni, mert szerintem azzal is lehetne. A különböző funkciójú részeket, azzal együtt, hogy ugyanazokkal a térfalakkal vannak határolva, mégis el lehet határolni. Akár azzal, hogy a különböző zenék különböző helyeken szólalnak meg.

Déri Balázs: Három dologra kérek megjegyzést: az egyik a „kitisztult”. Ezt te pozitívnak értelmezed vagy negatívnak vagy semlegesnek? Most építészeti szempontból.

Kruppa Gábor: Nem akartam ehhez semmiféle értéket társítani, de azt gondolom, hogy a kitisztulás alapvetően pozitív fogalom. De ami túl sok mindenre jó, az lehet hogy egyikre sem jó igazán. Letisztulásnak azt kell nevezni, amikor úgy tudunk egy többféle funkcióra alkalmas teret csinálni, hogy mind-egyikre jól alkalmazható legyen. De a letisztulás ... Nem, a letisztulás olyan szempontból értelmezhető, hogy amint az emberek a hétköznapi életükben sem élnek olyan bonyolult terekben, mint régebben, és nem építenek a templom köré várfalat, bástyatornyokat, ugyanúgy nincsen szükség a templombelsőben sem a különböző embertömegek elrekesztésére fizikai korlátokkal.

Déri Balázs: Majd Miklós később nyilván hozzá fog szólni ehhez a dologhoz, mert súlyos megjegyeznivalók vannak. Nemcsak a nép elrejtéséről van szó, hanem egyebek elrejtéséről is.

A másik az, hogy bár legtöbb tapasztalata az építészeknek a katolikus egyházi építészet terén van, valószínűleg protestánsoknak vannak még egyéb szempontjaik.

A harmadik dolog pedig egy röpké dolog: akik tegnap látták a vetítést, azok látták, hogy nem föltétlenül csak paddal lehet elképzelni templomot, Magyarországon sincs az orthodoxoknál pad. Lehet, hogy ez alapvető nagy probléma: ki kellene dobni az összes padot a templomból, mert lehet akár ötezer ember a templomban, és mint a heringek úgy állnak, akkor is lehet helyet adni a vonulásnak, például úgy, hogy időközönként szétválik mint a tenger, kétfelé, a nép, és csodálatos, amikor lógnak az emberek még a fölölvasóállvány fölött is, és ragyogóan megadják a helyet a mozgásra. Tehát alapvető: ki kéne dobni a padokat. (*derültség*)

Greskovics Klára: Tehát az énekeseknek, a zenészeknek, a liturgiának többlettér kell. De akkor ennek a problémának nem mi vagyunk a címzettjei, hanem a megrendelők. Itt is egy óriási kérdés, hogy ki a megrendelő. A megrendelő a klerikus: a plébános, vagy az egyházközség? Ez —mi katolikusok vagyunk— elég konfliktusos kérdés. És akkor sokkal több klerikusnak kellene itt jelen lenni ahhoz, hogy érzékeljék a probléma valódi súlyát.

Itt most zenészek között vagyunk, és a zenészek elhelyezése a probléma. Van egy másik óriási kérdés, amivel mi modern templomok tervezésénél találkozni szoktunk: a kismamák, a síró kisbabák elhelyezése. Ez épp olyan költségigényes, csak hogy a plébános azt mondja, hogy: „Rendben van, és ki fizeti a fűtésköltséget?” Tehát az anyagi vonzata hihetetlenül komoly.

A másik, hogy: nagyliturgia — mi szükséges hozzá? Lehet nyugodtan egyterű az a tér, csak legyen huszonöt kisministráns, meg legyen tizenöt plusz ilyen-olyan asszisztens hozzá, meglesznek a térfalak, de nem épületből, hanem emberből. Tehát az alakítható, ahhoz nem feltétlenül kell lehatárolni ugyanúgy, ahogy a középkorban. Rómában nem feltétlenül biztos, hogy azért alakult így ez a hierarchikus tér. Nem volt hozzá műszaki lehetőség, nem tudtak úgy lefedni, mint a rómaiak. Sokkal kisebb tereket tudtak lefedni. Nem tudjuk, hogy mit csináltak volna, ha ugyanolyan lehetőségeik lehettek volna, mint nekünk.

Déri Balázs: Bocsanat, és a spanyol templomokban, akár ma is? Ugyan már...

Pásztor János: Csak egy rövid megjegyzést szeretnék tenni a helyproblémához. Azt hiszem, hogy mind a kettőnek helye van az Egyházban. Van abban is valami, amit láttunk tegnap este azon a kopt istentiszteleten, hogy még lélegzenek egymás nyakába, mint ahogyan az angol mondás mondja, hogy nyakába lehelt a bika, úgy egymás nyakán voltak az emberek, ennek is van élménye. Én szolgáltam néhány éven keresztül olyan templomban, hogy: tényleg nem lehetett bemenni, és a gyülekezeti teremben tartottuk, és bizonyos szempontból kegyetlen volt, más szempontból pedig csodálatos, ahogy ott álltam az emberek

közepén. Tehát a katolicitás magába foglalja a nagyterű, nagyszerű templomot, mondjuk az esztergomi bazilikát, vagy bármelyik másikat, mondhatjuk a debreceni nagytemplomot vagy akármelyik másik templomot, és az ilyen dolgokra csak tizenkétezer forint van. Szóval hogy ki rendeli meg, ez nyilván egyházi kérdés is, de azt hiszem, hogy ahol igazán az Isten lelke munkálkodik, ott együtt rendelik: a püspök meg a plébános meg a gyülekezet.

Füzes Ádám: Márton atya megjegyzéséhez szeretnék hozzászólni, mert elsikkadt ez a kérdés, hogy meddig is kellene a zsinati reformmal visszamenni a múltba, mennyire akart maga a zsinat visszanyúlni. Vajon arra az első háromszáz évre, vagy inkább kettőre, amikor a liturgia a maga törvényei szerint nem nagyon bontakozhatott még ki, mivelhogy nem lehetett szabadon gyakorolni, és nem nagyon lehetett az „egyházközségnek” vagy a keresztényeknek vagyona, temploma? Tehát maga a liturgia sem az énekeiben, sem a szövegeiben, sem a tereiben nem nagyon fejlődött még ki.

Kérdés az, hogy a Nagy Konstantin utáni pompát vagy diadalt akarta-e a zsinat visszaállítani. Úgy tűnik a dokumentumaiból, hogy nem. De hogy magát a klasszikus szerkezetet, például a négy körmenetet, a négy vonulást a miseben... szerintem azt ki akarta emelni. Pontosán ez az, amiről Dobszay tanár úr is beszélt, hogy azért a nagyliturgiát állítja a mise alapformájaként, amikor van diakonus — pedig hát általában nincsen diakonus a katolikusoknál. Akkor is egyfajta nagyliturgia mellett tette le a voksot, ha aztán a mindennapi gyakorlati megvalósulása nem ez. És ezért van létjogosultsága egy ilyen vonulások templomnak, jóllehet helyük van a kisebb templomoknak is.

Építészek részéről többször elhangzik ez a vád — legalábbis én többször hallottam —, és sajnos teljesen igazuk van abban, hogy magának a katolikus liturgiának jelenleg nincsen koncepciója arra, hogy mit akar és hol akar csinálni. Ha a misekönyvnek elolvassuk az idevágó rendelkezéseit, akkor egy elliptikus tér van előttünk, amelynek két fókuszpontja van: az ambó és az oltár, és valahol vannak a hívek, akikről azt tudjuk, hogy kényelmesen kell ülniük, látniuk és hallaniuk kell mindent, tehát igazából olyan alapelveket hoz, amelyek végtelenül tágak. A liturgikus tér tehát lehet egy elliptikus színpad, holt erre sehol nem volt korábban példánk.

Az egyterűséget én nem abban látom problémának, hogy egy nagy téren belül oszlanak meg a funkciók, hanem abban, hogy még csak ez a két fókuszpont sem jelenik meg igazából a liturgikus térátalakításainkban, tehát még ezt a kettőt sem látjuk. Igaz az, amire Dobszay tanár úr utalt, hogy az oltár, ahol régen, az V. Piusz féle misekönyv által előírtan közmisében a felolvasás is történt, magába olvasztotta az ambót, a papiszék is eltűnt, mert a pap, mivel mindent olvasott és mindent mondott, hát igazából le sem ült közben, tehát ő az egy oltárnál mindent elintézett. A II. Vatikáni Zsinat után ezt az egy oltárt bontották szét erre a három elemre, mármint hogy oltár, ambó és papiszék, de mivel csak szétbomlásról van szó, éppen ezért ezek szorosan egymás mel-

lett maradtak, ami a zsinagógáknál is csak egy neológ vonás. A Dohány utcai zsinagógában ezt látjuk, de ha átmegyünk a Kazinczy utcai orthodox zsinagógába, akkor már azt látjuk, hogy az ambó vagy béma külön van a zsinagógának a közepén. Tehát a többterűséget én alapvetően ebben, itt kezdeném el, az oltár körül. Van egy oltár, de az igeliturgia már nem föltétlenül ebben az oltár mellé biggyesztett és sokszor a régi kis szentélyeknek a megnyomorításával berakott ambónál történnék, hanem valahová ki lehetne azt hozni. És itt vetném föl vitára, hogy a „liturgikus félszigettel” mint építész megoldással foglalkoztak-e építészek, vagy hogy mit gondolnak erről, tehát a bémának valamiféle ilyen utódjáról. Mennyire van ennek létjogosultsága vagy lehetősége?

Holnapy Dénes Márton: Csak egy rövid reakciót szeretnék. Dura Európóra gondoltam, amikor ezt az alapvető: funkcionális és már létező teret említetem, de nem a konstantini bazilika liturgiájának a templomára gondoltam.

Füzes Ádám: Igen ez egy jó példa, csak hogy mi egy Konstantin utáni Egyházban élünk, abból a szempontból, hogy tömegegyház vagyunk még mindig. Jó, haladunk a másik felé, (*derültség*) de a Dura Európos-i egy nagyon kicsike tér alapvetően, tehát én azt látom, hogy maga az egyházképünk akkor is a tömegegyházé, ahol sokan vannak, ahol hierarchia van, ahol liturgia van, és ehhez kell igazodni. Nyilvánvalóan, hogyha van egy tízfős szerzetesi közösség, akik olyan szinten monasztikusak, hogy nem kell kinyitni a templomot, akkor például már lehetne egy egészen más térben gondolkodni.

Holnapy Dénes Márton: Bocsánat, én csak azt mondtam, hogy Dura Európos, az nem egy zárt tér volt, tehát ott megvan a hely az adományok begyűjtéséhez, szóval mindennek megvan a saját speciális helye. Eljutottunk oda, ami azért kulcskérdés szerintem, hogy ez népegyház vagy pedig milyen: szóval egy népegyháznak készül egy templom vagy egy nagyon is kicsinnyé vált magnak, s hogy kinek az igényeit kell kielégíteni az építésznek? Tehát ez messzebb vezet, ez a kérdés.

Dobszay László: Három olyan kérdést teszek fel, mely talán kissé előre viszi a megbeszélést. Az első: ki a megrendelő? Ma a megrendelő vagy a pap vagy az egyházközség, vagy aki a pénzt adja. De ha ezt egy magasabb történelmi, elvi szinten nézzük, akkor a megrendelő az Egyház. Azt kellene elérni előbb-utóbb (és ezt elő lehetne készíteni efféle megbeszélésekkel, cikkekkel és egyéb anyagokkal), hogy magában az Egyházban tisztuljon kissé, hogy mit akar a templommal. Ha ezt meg tudja fogalmazni (még hozzá nemcsak elvont teológiai elmélkedések formájában, hanem úgy, mint a középkor „ideátora”), akkor a megrendelő mindig az Egyház a maga egészében, noha tudva, hogy ez a megrendelés másképp fog érvényesülni egy tiszaparti kis templomban, másként egy nagy bazilikában. E különbség ellenére azonban a legfontosabb dolgok azo-

nosak maradhatnak. Ez az, ami hiányzik: ma nem az Egyház a megrendelő, hanem a plébános vagy az egyházközség vagy a pénztáros. És ez elfogadhatatlan! Pontosan ez az, ami elfogadhatatlan. Én nem azt mondom, hogy holnap menjünk ki és tüntessünk ebben az ügyben. De valaminek meg kell mozdulnia az agyunkban. És ezért kell az építésznek, a teológusnak, a zenésznek, a papnak —mindazoknak az erőknél, akik valamilyen módon át akarják gondolni ezt az egész problémát— együttgondolkodni. Méghozzá nem akkor, amikor konkrét ügy kerül elő s csak veszekedés lesz a vége, hanem először általában és elvi szinten. Egyébként e témának ma már elég komoly irodalma van külföldön; pro és kontra, sok szörnyűséges cikkel, de legalább mozog az agy.

A másik kérdés, ami itt felmerült: az épület mérete. Amikor én azt mondtam, hogy spaciózus, tehát hogy legyen a templomnak teressége, hogy többterű, vagy legyen egy térláncolat, akkor én nem okvetlenül az abszolút méretekre gondoltam. E szempontból a Santa Maria in Cosmedin, melyet kivétítve látunk az előbb, gyönyörű példa volt. Kicsiny templom az, alig nagyobb, mint ez a szoba. És mégis, ha ránéz az ember a képre, akkor ott sorakoznak egymás mögött a terek, megvan mindennek a maga helye.

A harmadik megjegyzésem: igaz, hogy ma többnyire nincs meg az a nagy-liturgia, amelyiknek templomot kellene építeni. De sok esetben már van rá igény, csak nem fér el a templomban! Tehát például nem igaz ma már, hogy nincsenek szkolák, de sokuknak az a gondja, hogy nincs helyük, nem tudnak hova állni. Nem adtak, nem hagytak neki helyet. Próbálnak maguknak csinálni: hol ide, hol oda cipelik a padjaikat. Azt várnánk az építésztől, hogy nézze meg a hagyományos székesegyházak elrendezését (például Angliában). Nem azért, hogy utánozza, hanem hogy lássa, miként van kialakítva az a tér, ahol le tud ülni a kórus. Ismétlem, itt nem zenei kérdéstről van szó. Az előbb hallottunk olyan igényt, hogy eltávolodjék az igehirdetés helye az oltártól. Általában úgy mondhatjuk: az ilyen templomokban vannak távolságok, s még ha a templom „be is van töltve”, akkor is egymástól elválasztva rendezhetők el benne a funkciók.

Végül én bizony azt gondolom, úgy lenne a méltó, ha az építész kialakítaná a liturgia terét, és nem „használati utasítások” formájában képződnének ki a terek (most ide álljatok, most oda álljatok), hanem az épület belső rendje inspirálna erre az elrendezésre. Mert én hiszek abban, hogy ilyen szempontból az anyagi valóságnak, tehát az épületnek, életalakító hatása van.

Becker Gábor: Elnézést, lehet, hogy nagyon tolakszom, de ezt nem akarom magamban tartani: a Krisztinavárosban plébánosváltás volt, a központi oltár hulladékfából készült 1966-ban, és nagyon szívesen megtervezzük azt a liturgikus teret, amelyben a kórusnak is van helye, már csak össze kell gyűjteni a pénzt, meg meg kell beszélni a plébánossal, aki történetesen az a személy, akiről beszéltem, aki megtanított minket a liturgiára. Nem tudtam kihagyni.

Viszont az érdemi kérdés, ami itt elhangzott, és erre hadd reagáljak, szóval a megrendelő akkor megrendelő, hogyha partner. Ha bemeleg az ember, és

bemegy egy boltba, és kér egy festéket, azt kennek az orrára, ami a legolcsóbb, vagy amin a legnagyobb haszna a boltosnak van. Ha nem tudja, hogy mit akar, akkor átverik, illetve fogalma sincs róla, hogy mit kap. Ennek az a feltétele, hogy a másik oldal, vagyis az Egyház, nevezetesen a klerikus, az képzett legyen ebben a kérdésben. Nem annyira feltétlenül, mint a jelenlévők egyike-másika, de legalább tárgyalópartner legyen. És ez rettenetesen hiányzik.

Erre rengeteg példát tudnék mondani, de nem húzom az időt; két jellemzőt mégis hadd említsek meg, egy történetszerű, kicsit sztoriszerű dologgal. Hobbi-ből meg feladatból is jártuk a szabolcsi falusi templomokat, és döbbsen tapasztaltuk, hogy olyan templomokat, amelyek előtt nemhogy az utcában, de még a templom főkapuja előtt egy négyzetméternyi járda sincs, frissen fölpar-kettáztak. Hat vagy nyolc olyan szabolcsi falu van, ahol a padlóburkolatot ki-cserélték parkettára, és ez volt a nyolcvanas évek közepe táján, vége táján, és nem értettük, hogy mi történt. És mit hoz a sors, két évvel később az egyik szemináriumnak a templomába kértek tőlünk valamilyen munkát. Bemegyünk, döbbsen tapasztaljuk: az egész szeminárium templomának padlója parket-ta. Mit jelent ez? Ez azt jelenti, hogy a kispap, aki öt éven keresztül oda járt, és erre kondicionálódott, kikerült valahova: első dolga volt, hogy rendet tegyen: „Mer’ ott parkettának köll lenni!” (*derültség*) Namost ez azt is jelenti, hogy ha ő megtanulta a liturgiát, akkor végig fogja csinálni a liturgiát, tehát itt indul a dolog, és nem ott indul, hogy megpróbáljuk az építésztől elérni. Elnézést.

A másik egy kicsit hasonló dolog, hogy az egyik templomunkat —és itt már nagyon óvatosan kell fogalmaznom— az egyik legjelesebb pasztorális profesz-szor közreműködésével terveztük. Soha ennyit nem szenvedtünk, hadd mond-jam: a hozzáértés hiányától. Innentől kezdve meg ne kérdezzék, hogy melyikről van szó!

Greskovics Klára: De annyit azért el szeretnék mondani, hogy az indítás körül-belül úgy volt, hogy: „Úgy nézzen ki, mint egy tornaterem! A többiről mi gondoskodunk.”

Földváry Miklós István: Köszönöm. Csak vissza szeretnék térni még arra, hogy itt a nagyliturgia alatt mi nyilván nem a negyven meg a huszonöt ministránst értettük, hiszen régebben két, illetve négy ministráns volt az ünnepi és a fő-papi liturgiák kivételével, mármint a viszonylagos közelmúltban. Tehát a li-turgia attól nagy, hogy teljes. És ilyen szempontból az Egyház, a megrendelő tényleg teljes liturgiát vár el, hiszen lehet, hogy a gyakorlatban sok minden ebből nem történik meg, de hangsúlyos, hogy két alapvető pólusa van a misé-nek magának, márpedig általában misét értünk —sajnos csak— liturgia alatt.

A másik, hogy a liturgia másik nagy fele, a zsolozsma, azért még létezik. Nem törölték el, akkor se, hogyha káptalanok nem végzik; szerzetesek még végzik valamelyest, és az Egyház ezt vállalja. Mint Egyház. Hogy ezt kellene, illetve illenék végezni, attól függetlenül, hogy most valóban nem plébániai gya-

korlat. Egészen addig, amíg az Egyház mint Egyház, tehát mint „fő”-megrendelő nem jelenti ki, hogy erre neki nincs szüksége, illetve ez független a templom terétől, legalább fizikai lehetőséget kellene a templomban biztosítani arra, hogy a karimádság megtörténjék.

Érzésem szerint a karimádság tere és az igeliturgia, tehát a misében lévő igeliturgia tere viszont ugyanaz. Éppen ez a kórus, amit emlegettem: ennek megfelelően ez az igazán fontos tér. Hiszen a kis templomban (és vannak kis templomok régről: Nagybörzsöny vagy az említett Velemér nem egy nagy templom), két alapvető térszakasz van: éppen az áldozati tér, a félkör alaprajzú apszis, tehát ahol az áldozatot bemutatjuk, és egy ehhez csatlakozó, valóban, szerveződésében centrális tér, a kórus. Az előcsarnok meg a hajó, azok hozzátoldások. Az az, ami, ha nagyon muszáj, elmaradhat. Éppen a kórus nem maradhat el, és mi éppen azt szoktuk kihagyni, mert nálunk az előcsarnok „eszi” meg a kórust, és nem fordítva. A hivatkozott anglikán katedrálisokban ha valami változás bekövetkezik, az épp az ellenkezője. A kórus az, amelyik kiterjed a templomnak majdnem az egész testére, és ez megfelel annak, hogy most már olyan értelemben nem népegyház vagyunk, hogy az egész társadalom az egyház része legyen, sajnos... Bizonyos értelemben ugyan része, de a liturgia végzőjeként semmiképpen, hanem arról van szó, hogy egy szűk réteg, amelyik igényt tart a liturgia aktív végzésére, jár a templomba. Tehát ha valamilyen változtatnunk kell a rekesztőkkel tagolt középkori templomhoz képest, az éppen az, hogy a kórust terjesztjük ki. Ennek nagyon egyszerű eszköze például az, ha a padok nem színházszerűen nézik a szentélyt, hanem valóban centrálisan rendeződnek, de a hajón belül, tehát például egymással szembefordult karokban, hosszanti módon. Ennek az egyik része kijelölhető a karnak, tehát kifejezetten a szkolának, ha van — ha nincs, akkor ott ülhetnek a hívek. Illetve az egyik részében a szkóla, a másikban a hívek. Ebben az esetben van egy sértetlen, a centrális alap gondolatnak tökéletesen megfelelő térszakaszunk, közepén vagy végén felolvasóállvánnyal vagy állványokkal, és van egy szentélyünk az áldozati liturgiának.

Ha ez nincs így, akkor az történik, ami például a Krisztinavárosban is, hiszen ott még volt kórus meg volt főoltár, de abban a pillanatban, amint a kóruson innenre helyeztük az oltárt, onnantól kezdve nem használható a kórus, hiába van. Tehát abszurdum lenne, hogy a miséző háta mögül énekel a szkóla két karban.

Becker Gábor: Pedig most ez így van. És a középkorban is sokszor.

Földváry Miklós István: Most ez így van? A középkorban nehéz lett volna az oltár mögé menni, hiszen többnyire a falhoz tapadt és „szárnyai” voltak. Van néhány itáliai katedrális, ahol ez így történik, de ott egy kicsit más a helyzet. Nem a mise alatt énekelnek az apszisba berendezett kórusból. Ráadásul ez az elrendezés tökéletesen elvágja a népet az énekesektől, és teljes mértékben klerikali-

zálja a zsolozsmát. Hiába itáliai, teológiailag és gyakorlatilag sem a legszerencsésebben használja ki a bazilikális elrendezést. De ez messzire vezet.

Füzes Ádám: Csak itt Miklóshoz csatlakozva: ma többször hivatkoztak egy könyvre, Louis Bouyer-nak az *Építészet és liturgiájára*. A szerző gyorsan áttekinti a történelmet, s azután egy egész hosszú fejezetet szentel megoldási javaslatoknak, mert Bouyer zsinat utáni teológus. És ő pontosan egy ilyen U-alakú teret képzel el a hívő gyülekezetnek, akinek az első soraiban vagy a belső ívén foglalhatna helyet a kórus, amely így része a hívő közösségnek, de mégis vezet az az első sorból.

A béma azt valósította meg tulajdonképpen, hogy a hívek, akik nem voltak moziszerűen bekényszerítve a padokba, hanem ténylegesen körülvették —ugyebár a római kánon is „circumstantes: körülállók”-ról beszél—, akik körülállták ezt a teret, azoknak végül is az első soraiban ültek a korláton belül az énekesek. Onnan szólt az ének és a felolvasás, ugyanakor megvalósult az is, hogy körül is vették, és átjárható is volt hosszában a nagy bevonulások, körmenetek számára. Én azért is dobtam föl ezt a labdát mint esetleges építészeti elképzelést. A béma nemcsak az énekeseknek és az ambónak az egységét valósította meg, hanem az oltárral való egységet is, hiszen a béma —ahogy láttuk két példánkban, a Cosmedinban és a San Clementében— az oltárhoz, oltártérhez, a szentélyrekesztőhöz csatlakozott, tehát megvolt az a fajta egység, amelyet a zsinat nagyon helyesen azért szeretne hangsúlyozni, hogy nem két teljesen külön dolog történik az igeliturgiában és az áldozati liturgiában, hanem valamiféle kapcsolat, kommunikáció van oltár és igeliturgia között, ami itt meg is valósult. Csak nem tudom, hogy van-e ennek akadálya, van-e ennek lehetősége vagy fantáziája egy új templomnál.

Greskovics Klára: Természetesen, csak az anyagi lehetőségeket kell máris megteremteni rá. Úgyhogy bármikor rendelkezésére állunk. Bármikor. De tényleg. Szóval bármilyen ilyen elképzelésnek építészeti akadálya nincsen. Műszaki akadálya sincsen.

Dobszay László: Ez miért drágább?

Greskovics Klára: Minden templom drága. Egyáltalán nem drágább.

Becker Gábor: Elnézést, egy kicsit hadd árnyaljam: ez az U-alakú tér egy-két templomban megvalósult. Most nem fogom tudni fölidézni, de emlékeim szerint egy Graz környéki templomban volt U-alakú tér, de ezt most blöffre mondom, a hetvenes évek közepe táján épült, a képe előttem van, és nem jön be a neve, de nem is ez a lényeg, hanem az, hogy életveszélyes a tere építészeti megformálás szempontjából. Tudniillik az, ami így funkcionálisan nagyon jó, nagyon hasonlít a cirkuszhoz, a stadionhoz és a mozihoz. Borbányán van a Bán

Ferencnek egy temploma, aki nagyszerű építész. Nem hívő: ő megkapta a feladatot, hogy rá kell látni minden pontról a térre — csinált egy olyan félkaréjt, amelyik azért, hogy mindenki jól lásson, lépcsőzik. Most az ember bemegy: már csak az ostorpattogás hiányzik, egy az egyben olyan, mintha egy cirkuszban ülne, miközben tökéletesen jó a dolog, és ahogy leírták neki, pont azt csinálta. Ezért mondom, hogy ez veszélyes térforma.

Greskovics Klára: Nem lehetetlen. Meg lehet oldani.

Becker Gábor: Biztos, hogy meg lehet csinálni, csak rettenetesen veszélyes, tehát szerintem csak egy nagyon jó kezű építész tudná megoldani úgy, hogy ebből nehegy baj legyen. De a dolog, az élő, szóval nagy feladat.

Dobszay Gergely: Egy-két gondolat, ami leszűrődött bennem az eddigiek alapján. Én visszatérnék legelőször az énekléshez. Volt szerencsém énekelni — hála Istennek — elég sok templomban, és nem volt soha szebb élményem, mint ezek közül a dián is fölvetített régi templomok közül valamelyikben énekelni. Nagyságrendi különbség volt a kettő között. És ez akkor elindított bennem egy gondolatot, hogy határozzunk meg egy századot, hogy az ilyen század előtti templomokban jó énekelni, és utána levőben meg nem jó énekelni. Nyilván ez így mesterséges lenne, de talán valamit tükröz abból, ami a templom létrejöttével kapcsolatos. És, ugye, ezek a terek ilyen tagolt terek voltak, amelyekről olyan sok szó esett. Ez a tagoltság bennem nagyon megragadt, és ez a tagoltság szerintem nemcsak a térben, hanem abban a liturgiában is megjelenik, amelyről itt annyit beszélünk.

A mai időben ez a tagoltság nem tudom, hogy megvan-e a liturgiában, és itt úgy látom, hogy bizonyos missziós szerepet tölt be az Egyházzenei Társaság is, mert valamit megpróbál ismét felépíteni, ami „elsatnyult” — itt most nem fővárosunk legprominensebb templomaira gondolok, hanem szépen lassan szerte az országban. Namost a misszionáriusokat, azokat régen sokhelyütt megölték a vad törzsek, (*derültség*) de én azt érzem, hogy most ezt a missziót próbálja a társaság az építészek felé szépen lassan kiterjeszteni, és mintegy kéri, hogy az építészek szintén legyenek ezek a misszionáriusok, akik segítenek abban, hogy ezt a bizonyos tagoltságot, ami a megrendelésben kellene, hogy már megjelenjék, ezt ugyanúgy valósítsa meg és terjessze, mint ahogy a barokkban is tulajdonképpen az építészek egy kérést teljesítettek.

Mire gondolok itt? Sok szó esett a barokról: nekem a barokról lehet, hogy egy kicsit más az elképzelésem, énnekem a barokk valahogy úgy csapódott le tanulmányaim után, hogy ott az történt, hogy az építészeket arra kérték föl az ellenreformáció jegyében, hogy valami olyan pluszt adjanak hozzá ahhoz a térhez, ami addig nem volt. Ez független a liturgiától, majdnem azt mondom, hogy a híveket nem is mint a dolog résztvevőit tekinti, hanem, nem azt mondom, hogy a híveknek a csalogatásáról szól, de olyan dolgot figyelhetünk meg, hogy

a belső térérzékelésben olyan rafinériák vannak elrejtve, olyan extra irányok jelennek meg, olyan nézetek jelennek meg, amelyek tulajdonképpen nem is tudatosodva a szemlélőben, a szemlélőt valamilyen módon elvarázsolják. És ezzel valami olyan többletet adnak, amelyet lehet misztikus dolognak nevezni, de igazából egy rendkívül világi, vizuális, tudatalatti, ösztönös hatásokra építő építészeti rafinéria. Nem véletlen: a barokk kortól kezdve ezeknek a templomoknak az építészeit, hát, hogy mondjam, mint egy vállalkozót foglalkoztatták, hiszen valamit tud, valami olyan többletet ad hozzá ahhoz a térhez, ami majdnem... Azt mondhatnám, hogy nem is kell, hogy vallásos legyen az illető, hanem egy szakmával rendelkezik, és ennek a szakmának a fogásait alkalmazza a megrendelő által kért bizonyos hatás elérése érdekében. Namost ez csak példa volt igazából, és magyarázat a barokknak a mentségére, hogyha szabad így fogalmazni.

De visszatérve az előző gondolathoz: ehhez a misszióhoz. Tehát a megrendelő, és énszerintem nem lehet elvárni egy vidéki plébánostól, hogy ebben az értelemben ő legyen a megrendelő, segítségre szorul. A mai érvényes építészeti rendelkezések értelmében egy középületet csak akkor lehet beadni engedélyezésre, hogyha az engedélyezési tervhez mellékelve van egy bizonyos építészeti program. Enélkül a program nélkül elméletileg nem lehet engedélyezni egy épületet sem, ha jól értem a szabályokat. Ezt a programot elvileg a megrendelő adja, de nyilván a tervezőnek részt kell venni ennek a kialakításában. Ez a program mind a mai napig, azt mondhatnám, hogy egy elmismásolt része az engedélyezési terveknek, és valójában ehhez az építészeti programhoz kellene, hogy egy olyan segítséget, ajánlást alakítson ki szépen lassan itt ez a két szakma együtt, amelyet aztán sokan tudnának használni.

Hosszúra nyúlik az elbeszélésem, de egyetlen gondolat hozzá, hogy a legutolsó üzemikonyha-épülethez alkalmaznak úgynevezett szaktervezőt, „konyhaspecialistát”, aki megmondja, hogy a rozsdamentes acélüstöt melyik irányba kell kiborítani, amikor a száz fokos olaj benne van. Ezt senki nem kérte, hogy annak az irodaháznak a beruházója vagy megrendelője, a nem tudom, melyik nyugati multinacionális cég mondja meg. Szó nincs róla: vannak ehhez megfelelő specialisták. Én se gondolom, hogy a plébánosnak kellene ilyen értelemben teljes mértékben meghatározni az építészeti programot. Hála Istennek, vannak most már nagyon sokan, akik ebben segítséget tudnak adni, és hát az lenne a jó, hogy ahogy például vannak vízszigetelési irányelvek, meg ilyen hasonló dolgok, ugyanúgy lehetne legalább valamiféle olyan anyagra támaszkodni, amit hát ilyen szakemberek állítanak össze.

Pazár Béla: Ez a barokk nagyon jó apropó. Igaz, hogy mindnyájunk azt tudja a barokk templomépítészetről, hogy egy tömegkommunikációs stratégia tulajdonképpen, hogy, ugye, rekatolizálni kell az elhódított embereket. De akkor azt hiszem, hogy ez nagyon-nagyon leegyszerűsített dolog, és itt a legszebb barokk templomokon, tehát azt gondolom, hogy az újkori építészetnek biztos,

hogy egyik csúcspontja ez a vonulat...; az nagyszerűen megfigyelhető, hogy ezek az építészek, akik a másik oldalon állnak, hihetetlen univerzális képzettséggel és érzékkel, és ugyanakkor hihetetlen szakrális érzékkel is rendelkeznek. E kettő együtt szinte már magából adja a harmadikat, hogy olyan műszaki képességeik is vannak, hogy ezeket megvalósítják. Arra gondolok, hogy ezek a templomok a korszak legátfogóbb, legszebb és leguniverzálisabb tudását valósítják meg, hiszen, ugyan teológiai és egyházi programot teljesítenek egyfelől, másrészt bennük a kor legmagasabb szintű világképe tökéletesen leképeződik. Hiszen a kepleri törvények, a nap körül keringő tömegvonzás, stb., tehát a kupola, a boltozat, az ellipszis — az ellipszis mint alapvető forma, ahogy ez a római barokktól átkerül a délnémet, tehát Balthasar Neumann, vagy Fischer von Erlach, vagy Hildebrandt, vagy aztán a cseh barokk építészetbe: ez mind arról szól, hogy az egyik oldalon van egy univerzális, ha ezt a szót lehet használni, „megrendelő”, akivel egyenrangú partnerként szemben áll egy másik teljesen univerzális aspirációval rendelkező szakember, aki nem egy programot teljesít, amit leírtak neki, nem egy technológiai program pontjait pipálja ki, hanem teljesen autonóm módon van olyan diszpozíciója, ugyanolyan rangú, mint amilyen a megrendelőjének. Ezt én nagyon-nagyon fontosnak tartom, mert mind a két irányból csak blóddli fog születni.

Személyes élményem nagyon pozitív ezzel kapcsolatban, mert egy olyan templomépítésben tudtam részt venni, ahol mind a lelkész irányából, aki a templomot „megrendelte”, hogy ezt a hülye szót még egyszer használjam, egy univerzális és szakrális diszpozíció volt jelen véges-végig. A templomba elképzelt zene részéről is ugyanez a szint megvolt, Trajtler Gábor bácsi vagy például Finta Gergely voltak azok az emberek, akik az intenciókat megadták, akikkel beszélni tudtunk arról, hogy mi történjék a dolog zenei részével.

Még egyszer megerősítve, igen, én ezt így gondolom, hogy egy szakrális diszpozíciójú (idegen szó mind a kettő, tudom, de azért talán világos) és valamilyen filozófiai mélységű, ha nem is vagyunk ez irányban képzettek, de valami megérzés kell ehhez. Hogy mindenféleképpen valamilyen világkép megtestesülésének érzem ezt a problémát, annak is érzem ezt a problémát most is, amikor állandóan csak arról kellene, hogy halljunk, hogy nincsen ilyen, pedig hát ez egy hazugság, ez egy ideológia.

Pásztor János: Elnézést kérek, hogy valami nem gyakorlatit akarok mondani — úgy gondolom én is, hogy a gyakorlat nagyon fontos ebből a szempontból.

Ahogy ezt a beszélgetést hallgatom, egyre inkább erősödik bennem az amúgy is meglévő meggyőződés, hogy mennyire szükségem van nekem mint teológusnak az építészre. És amikor a II. Vatikáni Zsinat arról beszél, hogy ott van a klérus és ott van az Isten népe, amelyik a maga módján vallást tesz a hitéről, ez nemcsak annyit jelent, hogy kifele vallást tesz, hanem hogy befele építjük egymást, és együtt konstruáljuk meg a dolgokat. És úgy gondolom, ez az a pont megint, ahol a II. Vatikáni Zsinat, amit, ugye, mi gyakran szoktunk

„reformáció”-nak nevezni egyébként is, sok mindenben megvalósította azt, ami ott élt mindig is az Egyházban az előző századokban. Kétezer esztendő óta. Tudniillik mindig, mert a teológia másfelől annyit jelent, hogy mindig párbeszédben állok a korrallal, amelyikben vagyok, és az a fontos, hogy az egy örök evangéliumot valljam, úgy, hogy azt a mai kor is megértse. És ennek megvannak megint az építészeti vetületei is. És ebben vagyunk egymásra rászorulva. Adja, Isten, hogy minél több ilyen beszélgetés legyen közöttetek, és talán még én is túlélem ezt a mai beszélgetést!

Földváry Miklós István: Éppen ezt éreztem egyébként jellemzőnek. Amikor előadtál, említetted, hogy bizonyos katolikus templomok, főként a tizenegyedik kerületben, milyen jól megfelelnek — a református templomideálnak. Tehát valóban... *(derültség)*

Amellett, hogy én is nagyon fontosnak érzem a párbeszédet, azért úgy gondolom, hogy az előadásodban előkerült protestáns és katolikus megközelítés között — legalábbis történelmi szinten, ma már, persze, teljes az egység — van valami nagyon jelentős különbség. És ez, azt hiszem, szerepelt énnálam is, hiszen éppen a befejezésben arról beszéltem: a pogányság jellemzője, hogy kettéválaszt bizonyos dolgokat: kettéválasztja az isteni jelenlét és az ember által bemutatott áldozat helyét, és a nagy keresztény történet az, amikor ez — összeér. Egy szent pillanatban.

Úgy gondolom, hogy az evangélikus, illetve a református megközelítés ezt a pillanatot hangsúlyozza, ezért hozza össze egy csoportba azokat a bizonyos tárgyakat a templomok, és ezért rendezi köréjük, a kultuszközpont köré a maga szent terét. Ez nagyon fontos és nagyon következetesen levezethető a mondott esemény az egyik megközelítéséből.

Ugyanezt a bekezdést — elnézést, hogy itt megint magamra hivatkozom — azzal vezettem be, hogy a liturgia ábrázoló jellegű. Tehát (legalábbis a történelmi) katolikus viszonyulásnak pedig azt érzem, hogy a pogányságnak egy bizonyos elemét átvesszük. Átvesszük azt, hogy bár tudunk a saját beérkezettégünkről, tehát erről az egységesülő pillanatról, az életünkben újra és újra leképezzük az ünnepben azt, hogy milyen, amikor ez még nem történik meg. Minden évben illetve minden héten, a vasárnapra illetve a húsvétra várakozva és azután azt megünnepelve végigéljük, hogy milyen az, amikor nem vagyok beavatott. Milyen az, amikor nem vagyok a szentélyben, és milyen az, ahogyan tartok felé. És ezért van, hogy szerintem a katolikus templom ennek a liturgiaideálnak megfelelően rétegzett, és nem centrális. Tehát egy másik pontját ragadja meg ugyanennek a folyamatnak, szerintem teljesen jogosan, illetve énszerintem még jogosabban, mivel katolikus vagyok, és az az érzésem, hogy elhibázott, illetve egy másik szemléletnek, egy nem a mi történelmünkéből és kultúránkából fakadó szemléletnek a következménye az, hogy ezek a kelenföldi templomok olyan jól illenek a református elképzelésekhez.

Tehát ez az egyik dolog, amit el akartam mondani; a másik, hogy talán érdemes lenne a beszélgetésben valamikor rátérni a karzatok már fölvetett problémájára. Ez nyilván az orgonistákat is fölöttébb érdekli, de beszéltünk arról, hogy a liturgikus énekeseknek, ha lenne helye, akkor az körülbelül hol lenne, és legalábbis jó néhányan ebben egységes véleményt képviselünk. Viszont a gyakorlat az, hogy a liturgikus énekesek, ha vannak, illetve az orgonisták, akik őket kísérik, legalábbis részben, fönt vannak a karzaton.

Én ahogy láttam (ezt szintén Angliában tapasztaltam), a karzat eredetileg a kórusrekesztőnek, tehát a lettnernek a teteje volt. Ott volt az orgona is, és ott voltak az énekesek is, legalábbis bizonyos szituációkban. Akkor, amikor a kórus megnövekedett, kiterjedt a hajóba, akkor ez a bizonyos lettner szinte a bejárat fölé került, és már csak egy lépés választotta el attól, hogy összenőjön a nyugati homlokzattal, és karzat legyen belőle. Ezután, a nagy barokk térképzések idején kitágult az egész templombelső, magyarán az történt, hogy a karzat, tehát az énekesek illetve az orgonista helye olyan mértékben eltávolodott a liturgia valódi végzésének a helyétől, hogy szinte —amint arról protestáns összefüggésben hallottunk— áténekeltek a hívó sereglet feje fölé. Illetve „átfelelgettek”. Valójában alkalmatlanná vált maga az egyházzenesz, tehát a hivatásos egyházzenesz, a liturgikus funkcióknak a liturgia közelében való ellátására. És ezért szeretném kérdezni, sugallván azt, hogy karzatra valójában nincs szükség, (*derültség*) hogy kinek mi erről a véleménye?

Pazár Béla: Szinte pont ezt a jegyzetet tettem a délelőtti előadásodhoz, hogy ebben az aktusban, ami az isteni jelenlét és az áldozatbemutatás közti különbség feloldása, fogható meg az átlépés a kereszténységbe. Ez tényleg így van, én is úgy érzem, hogy ez a protestáns templomban van programszerűen megfogalmazva.

De visszatérve a kérdésre: az kétségtelen, hogy egyébként lenyűgöző a katolikus liturgia számomra mint evangélikus ember számára. Persze nem annyira lényeges, hogy melyik irányból nézek rá, de fontossága, vagy hogy is mondjam, evidenciája és elementáris jellege, az abszolút tagadhatatlan. Annyira igaz ez, hogy egy olyan filozófus, mint Hans Georg Gadamer, egyszerűen a művészetet az ünneppel próbálja magyarázni, tehát az ünnep állapotával. Ami nyilvánvalóan egyfajta visszatérés arra az ősi helyzetre, amit a szakralitás jelent az ember életében, és ő egyébként keresztény ember lévén nyilvánvaló, hogy a mi történelmünkre reagál, s ennek a formalizáltságát, az eszközöknek, a mozgásoknak a fontosságát nagyon lényegesnek érzem ma is, ami nagyon hiányzik a protestáns liturgiából. Nem tudom, hogy hol kerülhetne vissza, hogy fog ebbe visszakerülni és milyen módon, de a hiánya, az megvan.

De egy nevet említenék, Brunholz van der Lahn, nem tudom, hogy ismert-e a neve, holland bencés szerzetes építész volt, aki egyetlen egy épületet emelt, azt hiszem, a hetvenedik vagy nyolcvanadik életében, a falsi bencés apát-ságnak a bővítését. Ez a német-holland határon van, és őneki több: két vagy

három könyve is van, az egyik pontosan a liturgia formáiról szól, ő maga tervezett mindenféle liturgikus tárgyat, tehát mindenféle olyan eszközt, ami szükséges ennek a lefolytatásához: püspöki ornátust, süveget, kelyhet, tányért, padokat, mindent, és gyönyörűen egységben ott van ebben az egyetlenegy művében, ebben a templomában, ahol megnézhető. De visszautalva az előző mondandómra, ugyanakkor az alapvető, erős építészeti keret, amelybe mindent befoglalta, egy mély, azt kell mondjam, hogy pythagoreánus matematikai meggyőződésből fölállított tér, amelynek abban van az ereje, hogy ez az ember az ókori görög kultúráig visszaérezve fölállította a maga geometrikus, térbeli, spaciózus meggyőződését, ami teljes összhangban volt az ő kereszténységével.

Déri Balázs: Rövid megjegyzések. Az evangélikus liturgiával kapcsolatban érdemes lenne megkérdezni a kollégákat, és szóljanak hozzá, akik az új, „régí-új” evangélikus liturgia kidolgozásán gondolkodnak, mert nem biztos, hogy a jelenleg ismert evangélikus liturgiára kellene gondolni, amikor evangélikus templomot tervez ma valaki. Történetesen lehet a lundi székesegyháznak a bevonulós nagyliturgiájára is, és mi lesz, hogyha ez lesz, adná Isten!

A másik dolog többször előjött: a pogányságra vagy az antikvitásra való ráhajazás. Hadd mondjam el, és most szándékosan túl élesen fogalmazok: TV-ben hallottam többször beszélni építészeket, egyébként ragyogó, általam is szent térnek tartott épületekről. Rettenetesen zavar az a maszlag, amit erre rátettek. Most mondok abszurdumokat... hogy pl.: „Én itt egy kagylót képzeltem el, mert a kagyló olyan, hogy belekerül a porszem és ...”, satöbbi. Rosszabbak: New Age-es dolgok, sámánizmus, jurta, egyéb borzalmak. Nomost nem rajtatok akarjuk számon kérni, hiszen az Egyház maga is, a hivatalos, és mi is oda tartozunk, különféle dolgokat szeretne elérni. Nem rajtatok kérjük számon azt, hogy legyetek okosabbak — vagyishogy igen, pontosabban azt, hogy segítsetek! Tehát miközben a hivatalos megrendelő elképzelései szerintünk nem mindig korrektek, alakítsatok ki olyan tereket, olyan lehetőségeket, hogy ezek egy jobb liturgia-elképzelésre is alkalmasak legyenek! Erről van szó. Hogy ez lehetséges, ez már, ez a művészetetek. Tehát egy rafinériára kérünk benneteket.

Dobszay László: Szeretném a szabad beszélgetés előtt néhány észrevétellel lezárni szerfölött hasznos vitánkat.

Többször elhangzott, és fontos követelménynek bizonyult: a templomtér egysége és tagoltsága. Hozzátenném: hierarchikus tagoltsága, abban az értelemben, hogy az eseményeknek és a hozzájuk tartozó tereknek egymáshoz ízüelő rangsora van. Amiről itt beszéltünk, cselekményekről, szereplőkről, papról, szerepokról, ministránsokról, szköláról: ezek valójában mind ennek a tagolt egységnek kifejeződései. És ez nem csak praktikus kérdés: ennek a tagoltságnak ábrázoló jelentése van. Az Egyház ugyan egyetlen misztériumot ünnepel, de ez az egyetlen misztérium sokarcúságában fejezi ki magát. Az Egyház ugyan egy, de Pál tanítása szerint olyan test, amelyben különböző funkciók működnek

együtt. Ez jelenik meg a liturgiában is, ez kap hozzá illő teret a templomban. A többfunkciósság és a vele összehangolt többterűség nem egyszerűen praktikus, hanem ábrázoló többfunkciósság: a misztériumot prizma alá teszi és szétbontja a színeire.

Itt szeretnék egy utolsó gondolattal visszatérni a kórus kérdésére. Én az amfiteátrum-alaprajzot alapvetően elhibázottnak tartom. Az csak tovább viszi azt a „barokk” ideált, hogy valami folyik ott a templom elején, és most elősegítjük, hogy azt az emberek jobban lássák. A megoldás nem az U-betű: az U-betű lényegében ugyanaz, mint a padsorokkal telerakott templom, csak egy kicsit „geggesebb” megvalósításban. Itt másról van szó.

Ha bemegyek egy angol kollégiumi templomba, akkor az egymás felé fordított stállumok azt a funkciót fejezik ki, hogy ez a közösség az istendicséretben egyesül. Ilyenkor egymással szembefordulnak. Tehát az épület nem egyszerűen „jó látási viszonyokat” teremt nekik, hanem segíti egy közösség létrejöttét, melynek az a funkciója, hogy az Istent dicséri, vagy hogy befogadja az Isten igéjét (ha történetesen a kórus közepén álló emelvénytől olvasnak). De amely pillanatban az oltárnál történik valami, ez az egymással való közösség megszűnik, és átadja a helyét egy magasabb közösségnek: fölállnak és az oltár felé fordulnak. Abban a pillanatban megvalósul a „keletelés”.

Ezek nem okvetlenül egymást kizáró dolgok. A centralitásnak az az értelme, hogy az istendicsérok közösségét hozza létre építészei eszközzel. A keletelésnek viszont az az értelme, hogy irányzott térbe helyezi a híveket. Mégpedig azért, mert valóban egy irányzott létben vagyunk, mert egy irányzott liturgiában vagyunk. A két elem egymást kiegészíti. És pontosan az, hogy *események* történnek a liturgiában, lehetővé teszi ezeket a váltásokat. E váltások tere, e sorozatos váltások a tere a templom.